

*До спеціалізованої вченої ради ДФ 64.700.015
у Харківському національному університеті внутрішніх справ
61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27*

ВІДГУК ОПОНЕНТА

**докторки юридичних наук, професорки, завідувачки наукового
сектору проблем договірного права Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака**

Національної академії правових наук України

ПЛЕНЮК Мар'яни Дмитрівни

на дисертацію НАВАЛЬНЄВОЇ Наталії Миколаївни

на тему

«КОНФІСКАЦІЙНІ САНКЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ»,

представлену на здобуття ступеня доктора філософії

за спеціальністю 081 «Право»

у галузі знань 08 «Право»

Актуальність обраної теми дисертаційного дослідження. Цивільно-правова кодифікація в Україні, яка розпочалася на початку 2000-х років стала значним досягненням вітчизняної правничої думки та найбільш значущим кроком на шляху до демократичних перетворень за роки державної незалежності. Принципи, які закладені в основу Цивільного кодексу України 2003 року (далі – ЦК України), зокрема «свобода договору» (ст. 3), «врахування вимоги розумності і справедливості при визначенні розміру відшкодування» (ст. 23), «непорушність права власності» (ст. 321) є основоположними з природніми та гнучкими якостями.

Сучасна Європейська тенденція до уніфікації та гармонізації приватноправового регулювання слугує вагомим чинником й для оновлення вітчизняного нормативного матеріалу. В свою чергу, спроможність приватноправової доктрини в Україні до наукового супроводу у такому процесі є однією із передумов. Таким своєрідним науковим внеском стала й дисертаційна робота Навальнєвої Наталії Миколаївни на тему «Конфіскаційні санкції у цивільному праві».

Відомо, що розробникам ЦК України вдалося істотно змінити підхід до застосування конфіскаційних санкцій в цивільному праві, порівняно з підходом ЦК УРСР 1963 року. Відмова від застосування односторонньої реституції як правового наслідку недійсності правочину цілком відповідала концепції приватноправового методу регулювання майнових і особистих немайнових відносин. Відтак, зміна ст. 228 ЦК України, зокрема у частині поновлення цивільно-правової конфіскації була сприйнята як певного роду втрата, яку зазнало цивільне законодавство України.

Сучасне цивільне законодавство України містить й інші конфіскаційні санкції, правова природа яких, їх види, механізм застосування потребують ретельного наукового аналізу та обміркування. Так, наприклад, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» від 12 лютого 2015 року була передбачена спеціальна процедура у межах позовного провадження цивільного процесу щодо визнання активів необґрунтованими та їх витребування. Таким чином, практично була запроваджена так звана спеціальна або цивільна конфіскація, що застосовується за умови, якщо відповідач у межах цивільного судочинства не доведе законність набуття права власності на певні активи.

У правозастосовній практиці виникає досить багато проблемних питань щодо застосування глави 12 Розділу III Цивільного процесуального кодексу України в чинній редакції, що має назву «Особливості позовного провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави».

Варто також констатувати відсутність у сучасній українській доктрині приватного права кваліфікаційних наукових праць щодо проблеми правового регулювання конфіскаційних санкцій в цивільному праві. В більшості своїй конфіскаційні санкції було досліджено фрагментарно в контексті правових наслідків недійсності правочину, вчиненого з метою, що суперечить

інтересам держави і суспільства, або в контексті розгляду конфіскації майна як підстави припинення права власності.

Отже, у сучасних умовах проведення рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України системний науковий аналіз проблемних питань застосування конфіскаційних санкцій в цивільному праві, визначення їх правової природи та видів є необхідним та своєчасним.

Дисертаційне дослідження Н. М. Навальнєвої має безпосередній зв'язок з науковими програмами, темами й виконано відповідно до п. 2.6 додатка 2 до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275, п. 5.29 Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016–2019 років, схвалених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 23 лютого 2016 р. (протокол № 2), у рамках науково-дослідної теми Харківського національного університету внутрішніх справ «Законотворча та законодавча діяльність в Україні» (№ ДР 0113U008189).

Оцінка обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх новизна.

Представлене дисертаційне дослідження Н. М. Навальнєвої виконано на достатньо високому науково-теоретичному рівні та характеризується необхідним рівнем обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, що підкреслює їх достовірність.

Об'єкт та предмет дослідження (с. 7 дис.) визначені у відповідності до вимог, які ставляться МОН України до дисертаційних робіт на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», та дозволяють досягти мети дослідження, що полягає у визначенні поняття, сутності, видів конфіскаційних санкцій в цивільному праві, встановленні підстав та умов застосування конфіскаційних санкцій, а також розробці пропозицій з

удосконалення цивільного законодавства України у сфері застосування конфіскаційних санкцій.

Ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження дає підстави для висновку, що текст дисертації в повному обсязі відповідає меті дослідження, а поставлені завдання авторкою успішно виконані.

Грунтовною є методологічна основа дослідження Н. М. Навальнєвої, яка вміло використовує широкий спектр загальнонаукових методів (формально-логічний, логіко-семантичний, діалектичний тощо) та спеціальних методів дослідження (історично-правовий, порівняльно-правовий та ін.). Це дозволило дисертантці визначити особливості застосування конфіскаційних санкцій в цивільному праві з позиції приватно-правового регулювання цивільних відносин.

Матеріал дослідження ґрунтується на працях як українських правників, так й зарубіжних вчених, на аналізі нормативно-правових актів України та зарубіжних країн, ретельному аналізі правозастосовної практики.

Позитивним аспектом дисертаційного дослідження є той факт, що дисертанткою проаналізовано значну кількість судових рішень щодо застосування конфіскаційних санкцій в цивільному праві, у тому числі досліджено практику Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду. Проведений аналіз становить науковий та практичний інтерес, зважаючи, що Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом, а єдине застосування положень законодавства щодо конфіскаційних санкцій в цивільному праві може бути визначальним для забезпечення принципу рівності перед законом.

У дисертаційному дослідженні розглянуто й рішення Європейського суду з прав людини, зокрема у справах «Бакланов проти Російської Федерації» від 9 червня 2005 року, «Батлер проти Сполученого Королівства» від 21 червня 2002 року, «Філіпс проти Сполученого Королівства» від

5 липня 2001 року, що є вкрай важливим, зважаючи на те, що практика Європейського суду з прав людини є джерелом права в Україні.

Дисертація Н. М. Навальневої за своїм оформленням відповідає вимогам МОН України. Структура дисертації логічно витікає з поставлених завдань, об'єкту та предмету дослідження та складається зі вступу, трьох розділів, що об'єднують десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та трьох додатків. Всі розділи та підрозділи за своїм змістом є взаємопов'язаними та взаємоузгодженими, логічно розкривають основні положення дисертаційного дослідження й засвідчують, що авторці вдалося виконати поставлені завдання й досягти мети наукового дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є кваліфікаційною науковою працею, в якій вперше у вітчизняній цивілістичній науці запропоновано наукові підходи до визначення поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві, їх видів, підстав та порядку застосування, спрямовані на вдосконалення правового регулювання відносин у цій сфері.

Детальне ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження Н. М. Навальневої дає підстави стверджувати, що в роботі на підставі проведеного ґрунтовного критичного дослідження висунуто і обґрунтовано низку положень, висновків та ідей, рівень розробки яких та їх сукупність дозволяє кваліфікувати цю працю як завершене наукове самостійне дослідження.

Висновки і положення, що виносяться на захист, є особистим здобутком дисертантки та характеризуються необхідним рівнем наукової новизни для дисертаційного дослідження на здобуття ступеня доктора філософії.

У розділі 1 «Загальні положення про санкції та умови їх застосування в цивільному праві» дисертанткою розглянуто поняття санкції у цивільному праві та відмежування санкції від споріднених правових категорій, проведено

класифікацію санкцій в цивільному праві, визначено умови та принципи застосування санкцій в цивільному праві.

Заслуговує на увагу, що дисертанткою вперше аргументовано доцільність виокремлення санкції – відмови в захисті цивільного права та інтересу (с. 37 дис.), що являє собою такий негативний наслідок, захід державного примусу, встановлений законом, який застосовується щодо особи, яка порушила межі здійснення цивільних прав, зокрема, зловживала своїм суб'єктивним цивільним правом, або застосовується при спливі позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі. Варто зазначити, що на сьогодні Касаційний цивільний суд Верховного Суду активно застосовує в своїй практиці нормативні приписи щодо можливості відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень частин 2–5 ст. 13 ЦК України, зокрема може відмовити у захисті права, яким особа зловживала.

Слушно наголошено дисертанткою на тому, що універсальні або уніфіковані умови застосування санкцій в цивільному праві виокремити неможливо, що обумовлено специфікою самих санкцій та видом правовідношення, в якому відповідна санкція реалізується (с. 43 дис.).

Наукової уваги заслуговує висновок, що при застосуванні конфіскаційних санкцій основоположними є принцип поєднання приватних та публічних інтересів, принцип персоніфікації боржника, принцип неприпустимості позбавлення права власності (с. 56 дис.).

У розділі 2 *«Поняття та види конфіскаційних санкцій у цивільному праві»* розглянуто генезу правового регулювання конфіскаційних санкцій, надано їм загальну характеристику та проведено класифікацію конфіскаційних санкцій.

Дисертанткою запропоновано конфіскаційні санкції розглядати у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні такі санкції охоплюють не лише заходи відповідальності, але й заходи захисту суспільних інтересів, які не мають мети покарання, а у вузькому – зводяться

до заходів відповідальності (с. 91 дис.). Такий підхід дисертантки можна вважати вдалим, з огляду на специфіку приватноправового регулювання цивільних відносин щодо неприпустимості позбавлення особи права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом.

Логічним та послідовним є висновок дисертантки, що конфіскаційні санкції виконують охоронну і виховну функції цивільного права та можуть мати присічне (припинення порушення, що триває), штрафне (покарання порушника шляхом позбавлення права власності), відновлювальне (відновлення порушеного права чи інтересу або усунення реальної загрози їх порушення) та стимулююче (спонукання до правомірної поведінки) спрямування (с. 124 дис.).

Заслужують на увагу теоретичні положення, які доводять, що конфіскаційними санкціями у цивільному праві є стягнення в дохід держави визнаних необґрунтованими активів; конфіскація майна; вилучення у дохід держави майна, переданого та належного до передання за недійсним правочином, вчиненим з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства; вилучення контрафактних товарів (матеріалів тощо).

Висновки про те, що не належать до конфіскаційних санкцій примусове відчуження об'єктів права власності з мотивів суспільної необхідності та суспільних потреб, деприватизація, кондикція, звернення стягнення на майно боржника з метою погашення заборгованості тощо також заслуговують на увагу.

У розділі 3 *«Підстави та порядок застосування конфіскаційних санкцій»* розглянуто особливості застосування конфіскаційних санкцій в разі вчинення недійсного правочину, в разі порушення прав інтелектуальної власності, особливості застосування конфіскації майна, визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Зокрема, доведено, що конфіскаційними санкціями є одностороння реституція та недопущення реституції, які є особливими правовими наслідками недійсності правочину, вчиненого з метою, що завідомо

суперечить інтересам держави і суспільства, які застосовуються судом і є заходами цивільно-правової відповідальності (с. 148 дис.).

Аргументовано, що конфіскаційними санкціями при порушенні прав інтелектуальної власності є вилучення чи конфіскація контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення, щодо яких встановлено, що вони були виготовлені або розповсюджені з порушенням авторського права і (або) суміжних прав, а також засобів обходу технічних засобів захисту; конфіскація незаконно одержаного особою будь-якого матеріалу сорту та продукту, отриманого безпосередньо з нього; вилучення чи конфіскація матеріалів і/або обладнання, які були значною мірою використані для незаконного виробництва матеріалу сорту.

У дисертації було розглянуто підстави та порядок застосування конфіскації майна й уточнено, що конфіскація майна – це безоплатне позбавлення особи права власності на певне майно за рішенням суду як санкція за правопорушення у випадках, встановлених законом, внаслідок чого таке майно переходить у власність держави (с. 175 дис.).

Дисертанткою вперше було доведено, що визнання майна необґрунтованими активами і стягнення його в дохід держави не є різновидом конфіскації, а є окремою конфіскаційною санкцією, що застосовується з легітимною метою – для захисту публічних інтересів у протидії корупції і легалізації (відмивання) доходів, одержаних неправомірно, виключно за рішенням суду в разі наявності сукупності умов, визначених нормами цивільного процесуального права (с. 215 дис.).

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження Н. М. Навальної полягає у тому, що висновки та пропозиції, зроблені в дисертації, можуть бути використані у науково-дослідній діяльності – у подальшому розробленні загальнотеоретичних положень про конфіскаційні санкції в цивільному праві; у правотворчості – з метою вдосконалення цивільного законодавства України щодо правового регулювання конфіскаційних санкцій; у правозастосуванні – для

вдосконалення практики застосування конфіскаційних санкцій; в освітньому процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільний процес», «Сучасні проблеми цивільного права та процесу», а також у підготовці відповідних навчальних посібників, підручників тощо.

За результатами дисертаційного дослідження було підготовлено проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України», який спрямований на забезпечення правової визначеності в питанні моменту припинення приватної і виникнення державної власності на конфісковане майно.

Повнота викладу положень дисертації в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації.

Детальне ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження Н. М. Навальневої, опублікованими працями за темою дисертації надає можливість зробити висновок, що основні результати дисертаційного дослідження повністю відображено в шести наукових статтях, з яких чотири опубліковано в наукових фахових виданнях, визначених МОН України, одна – у періодичному науковому виданні іноземної держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу, одна – у науковому періодичному виданні іншої держави, та п'ятьох тезах виступів на науково-практичних конференціях, що додатково вказує на необхідний рівень апробації результатів дослідження та підтверджує те, що широка наукова спільнота мала можливість обговорювати результати цього дисертаційного дослідження.

Відсутність порушення академічної доброчесності.

У дисертаційному дослідженні Н. М. Навальневої відображено поважне ставлення до наукових пропозицій, поглядів інших вчених-правників, що свідчить про наступність юридичної наукової думки. Список використаних джерел складає 262 найменування. У рецензованій праці не виявлено ознак академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації.

Зазначене підкреслює дотримання дисертанткою вимоги академічної

добročесності, на чому особливу увагу акцентовано в Законі України від 05 вересня 2017 року «Про освіту».

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

Позитивно оцінюючи проведену наукову роботу, необхідно зазначити, що дисертація не позбавлена певних дискусійних моментів, окремі проблеми тематики не знайшли відповідного рішення й авторського обґрунтування, а деякі з них залишилися поза увагою авторки.

У порядку наукової дискусії видається доречним звернути увагу авторки на наступне:

1. У роботі пропонується (стор. 9, стор. 111, стор. 211, стор. 214 дис.) визначення конфіскаційних санкцій як визначених в законі заходів цивільно-правового впливу, що полягають у примусовому припиненні права власності на майно, яке оплатно або безоплатно переходить у власність держави чи знищується. У свою чергу, при удосконаленні поняття «конфіскація майна» (стор. 10 дис.) авторка наголошує на тому, що це безоплатне позбавлення особи права власності на певне майно за рішенням суду як санкція за правопорушення у випадках, встановлених законом, унаслідок чого таке майно переходить у власність держави.

З урахуванням викладеного, потребує додаткового пояснення авторська позиція щодо ознаки оплатності. Адже, за загальним розумінням, конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави майна. У разі оплатного переходу у власність держави майна чи вважатиметься це конфіскацією?

2. У дисертації запропоновано передбачити можливість вилучення за рішенням суду в державну власність об'єкта самочинного будівництва у разі відмови особи, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво, від проведення перебудови, за винятком випадків, коли це порушує права інших осіб.

Враховуючи те, що житлові приміщення незалежно від форм власності становлять житловий фонд, до якого включаються житлові будинки,

спеціалізовані будинки (гуртожитки, дитячі будинки тощо), квартири тощо, який за формами власності поділяється на державний житловий фонд, комунальний житловий фонд, приватний житловий фонд, потребує уточнення позиція авторки щодо державної власності виключно.

3. Дисертантка зазначає, що до конфіскаційних санкцій не належать примусове відчуження об'єктів права власності з мотивів суспільної необхідності та суспільних потреб, деприватизація, націоналізація, кондикція, звернення стягнення на майно боржника з метою погашення заборгованості тощо. Ідея щодо виключення націоналізації з канви конфіскаційних санкцій є доволі вразливою, оскільки, по-перше, під націоналізацією розуміється примусове відчуження об'єктів права приватної власності на користь держави на підставі і в порядку встановленому законом, а, по-друге, знову ж таки націоналізацією розуміють процес повернення в державну власність об'єктів недержавної власності, у тому числі раніше приватизованого майна, з метою їх подальшого використання з урахуванням реалізації національних інтересів. Якщо вважати, що повернення майна може означати як примусове, так і компромісне вилучення об'єктів у їх власність, і цим аргументувати авторську позицію, то чи не порушуватиметься принцип законності націоналізації?

4. Авторський підхід, що конфіскаційними санкціями у разі вчинення недійсного правочину є одностороння реституція (щодо сторони, у якої майно вилучається у власність держави) та недопущення реституції (стягнення в дохід держави всього одержаного сторонами за правочином, а в разі виконання правочину не всіма сторонами – того, що належало до одержання, за наявності умислу в обох сторін на вчинення правочину, визнаного судом недійсним, як вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства) засвідчує й наявність вразливих моментів.

В цьому аспекті цікавим є законотворчий досвід Республіки Казахстан, в ст. 157-1 ЦК якої передбачається, що коли угода спрямована на досягнення злочинної мети в обох сторін, все одержане ними за угодою і призначене до

виконання, за рішенням чи вироком суду підлягає конфіскації. За наявності умислу на досягнення злочинної мети лише у однієї зі сторін, все одержане за угодою підлягає поверненню другій стороні, а одержане останньою або неналежне їй за угодою підлягає конфіскації (частини 4, 5). Особливістю наведеної норми є насамперед вказівка на наявність у сторін (сторони) угоди умислу на досягнення злочинної мети, який може встановлюватися в межах як кримінальної, так і цивільної справи. За таких міркувань звужується коло підстав для застосування цивільної конфіскації. Окрім цього, ч. 7 ст. 157-1 ЦК Казахстану надає право суду враховувати конкретні обставини справи і не застосовувати частково або повністю конфіскаційні санкції.

Наведені положення заслуговують на увагу, а тому хотілося б почути думку дисертантки щодо запозичення такого підходу для вдосконалення ст. 228 ЦК України, в якій є сенс передбачити можливість застосування конфіскаційних санкцій за рішенням чи вироком суду у разі вчинення сторонами дій, які спрямовані на досягнення кримінально-правової мети.

5. Позитивно оцінюючи авторську класифікацію конфіскаційних санкцій (стор. 10, стор. 213 дис.) не зовсім зрозумілим є критерій розмежування на галузеві та міжгалузеві, тим більше в аспекті ст. 9 ЦК України та спрямуванням тематики дисертаційного дослідження.

Разом з тим, зазначу, що висловлені зауваження не зачіпають концептуальних положень дисертації Н. М. Навальної, оскільки у своїй більшості стосуються дискусійних проблем, не применшують належного рівня проведеного дослідження і не впливають на загальну позитивну оцінку роботи та на її наукову і практичну цінність.

Загальний висновок

Дисертаційне дослідження на тему *«Конфіскаційні санкції у цивільному праві»* відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого Постановою

навчальних закладах (наукових установах), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), п. 10 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167, є завершеною самостійною кваліфікаційною науковою працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати з розробки теоретичних положень застосування конфіскаційних санкцій в цивільному праві, що мають істотне значення для науки цивільного права, а його авторка *Навальнева Наталія Миколаївна* заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка наукового сектору проблем договірного права
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака

НАПрН України

«18» вересня 2020 р.

М. Д. Пленюк

